

UNIVERSALITY OF THE ARCHETYPE OF ANDRIĆ's INTELEKTUAL ĆAMIL EFENDIJE

Kemal Dzemic

University of Novi Pazar, Republika Srbija, kemaldzemi@hotmail.com

Ahmet Bihorac

University of Novi Pazar, Republic of Serbia, ahmed.bih61@gmail.com

Abstract: Andrić's figure of intellectuals in the novel *Prokleta avlija*, learned Ćamil efendija, a man of books and imagination, is unique and unique in the South Slavic 20th century prose. The author of the master's art mania forms the archetype of the sufferings of intellectuals in the undemocratic and inhumane ambience of the Ottoman totalitarian order of living. In the story of the unhappy Chamila of Smyrna, the author revives and develops the archetypal fraternal conflict from which he raises the tragedy of this learned young man who has suddenly embarked on studying the life of an undocumented sultan of Jamma, who lost the battle of the throne with Brother Bajazit. Ćamil is identified with Jam, the world of books, illusions, and imagination, and is imprisoned. His destiny is similar to the destiny of all thinking progressive people, whose advanced ideas are condemned by unscrupulous and clear totalitarian dehumanized walls, which is difficult or impossible to skip, and the writer, alongside his individuality, attaches the dimension of universality and timelessness, shaping a unique type of intellectuals in the South Slavic modern prose.

Keywords: theory of literature, modern pedagogy, South Slavic literature, intellectual, archetype, tragicism, totalitarianism.

UNIVERZALNOST ARHETIPA ANDRIĆEVOG INTELEKTUALCA ĆAMIL EFENDIJE

Kemal Džemić

Univerzitet u Novom Pazaru, Republika Srbija, kemaldzemihotmail.com

Ahmet Bihorac

Univerzitet u Novom Pazaru, Republika Srbija, ahmed.bih61@gmail.com

Apstrakt: Andrićev lik intelektualca u romanu *Prokleta avlija*, učeni Ćamil efendija, čovjek od knjige i mašte, je osoben i jedinstven u južnoslavenskoj prozi XX stoljeća. Pisac majstorskim umjetničkim manirom oblikuje arhetip stradanja intelektualca u nedemokratskom i nehumanom ambijentu otomanskog totalitarnog poretka življenja. U priči o nesretnom Ćamilu iz Smirne, autor oživljava i razvija i arhetip bratskog sukoba iz koga i potiče tragizam ovog učenog mladića koji se smjelo upustio u izučavanje života nesuđenog sultana Džema, koji je izgubio bitku oko prijestola sa bratom Bajazitom. Ćamil se poistovjećuje sa Džemom, tone u svijet knjiga, iluzija i mašte i biva utamničen. Njegova sudbina je slična sudbinama svih mislećih progresivnih ljudi, čije su napredne ideje osujećene podignutim nepremostivim i jasnim totalitarnim dehumaniziranim zidovima, koje je je teško ili nemoguće preskočiti, a pisac mu i pored njegove individualnosti pridaje dimenziju univerzalnosti i svestremenosti, oblikujući jedinstven tip intelektualca stradalnika u južnoslavenskoj modernoj prozi.

Glavne riječi: teorija književnosti, moderna proza, južnoslavenska književnost, intelektualac, arhetip, tragizam, totalitarizam.

UVOD

U romanu *Prokleta avlija* mladić iz Smirne Ćamil, glavni je junak istovremeno i narator u priči o Džem-sultanu, jedne ljudske sudbine koja ima centralno mjesto u romanu. O Ćamilu kao naratoru saznajemo iz piščevih komentara, odnosno iz fra-Petrove priče, zatim iz Haimove priče, iz njegove (Ćamilove) samoispovjesti i kazivanja o Džem sultanu. Fra-Petar ga opisuje kao jako mladog čovjeka koji ima podbuhlo lice. Imao je i modre oči sa tamnim kolotovima okolo, što kazuje da je bio bolestan i izmučen čovjek. Bio je oprezan u svojim pripovijedanjima. Njegova opsesija je identifikacija sa Džem-sultanom o kome priča.

Svoju prvobitnu namjeru, da napiše hroniku o životu princa Džema, Andrić ostvaruje u svega dva poglavlja romana *Prokleta avlija*. Priču o Džem- sultanu će pričati Ćamil u V i VI poglavlju romana fra-Petru. U V poglavlju je iznesen Džemov život jezikom kojim se pišu hronike, ljetopisi ili historije, sa godinama historijskih dešavanja i

pomenom mnogih historijskih ličnosti. VI poglavlje nosi i subjektivni odnos Čamila prema princu Džemu i njegovoj sudbini. Ovo poglavlje je ispričano mnogo življim jezikom; u njemu preovlađuju duševna preživljavanja princa Džema.

MITSKI SLOJ ČAMILOVE PRIPOVIJESTI U PRIČI O SULTANU DŽEMU

Postoji mitski sloj u Čamilovoj priči o Džemu. Taj mitski sloj pripada arhetipu braće-neprijatelja. Evo kako Andrić opisuje arhetip o braći suparnicima:

Otkako je sveta i veka postoje, i neprestano se rađaju i obnavljaju u svetu dva brata-suparnika. Jedan je od njih, stariji, mudriji, jači, bliži svetu i stvarnom životu i svemu onom što većinu ljudi vezuje i pokreće, čovek kom sve polazi za rukom, koji u svakom času zna šta treba a šta ne treba učiniti, šta se može a šta ne može tražiti od drugih i od sebe. Drugi je sušta protivnost njegova. Čovek kratka veka, zle sreće i pogrešnog prvog koraka. Čovek čije težnje stalno idu mimo onog što treba i iznad onog što se može. On je u sukobu sa starijim bratom, a sukob je neminovan, gubi unapred bitku. 1

Neprijateljstvo i suparništvo među braćom, pa i bratoubistvo, su česta tematika i u mnogim mitovima. Prisutni su i u Bibliji, među Kainom i Aveljom, odnosno u Kur'anu među Kabiljom i Habiljom, a mogu se naći i u ranijim mitovima, u staroegipatskim i drugim. Još se u našem narodu može naići na mitsku predstavu o Kabiljevom ubistvu brata Habilja, što se po narodnom vjerovanju vidi na Mjesecu kad je jasan i čitav.

Arhetip zavađene braće imamo i Abdagićevom romanu Feniks i Čosićevim Korenima. Abdagićevi likovi-braća Rušidefendija i Šaćir; i Čosićevi likovi-likovi braća Đorđe i Vukašin zavađeni su oko podjele zemlje, što je narodna predaja pronosila kao nekakvu neobjašnjivu fatalnu bratsku pizmu uzrokovanu uzdizanjem značaja zemlje u čovjekovoj arhetipskoj svijesti do nivoa kulta.

U tom sukobu uvijek pobjeđuje onaj stariji brat, jer on je čuvar zakona, reda i poretka, čovjek od djela; njemu je predodređeno prvenstvo već na samom rođenju. Mlađi posjeduje uvijek težnju za tim prvenstvom starijeg brata, ali njemu, koji pripada svijetu misli, predodređen je poraz, kao i rana smrt. Arhetipsko uporište u ovom fenomenu, daje romanu univerzalno značenje umjetničkog teksta koji ovjekovječuje čovjekove mitske predstave o braći neprijateljima i suparnicima, što je čest motiv mnogih umjetničkih djela različitih žanrova.

Čamil je melez: otac Turčin, majka Grkinja. Porijeklo mu je bilo aristokratsko. U njemu je buknula ljubav prema lijepoj Grkinji. Njeni roditelji su se usprotivili njihovoj vezi i silom su je udali za nekog Grka iz Smirne. Od tog trenutka on se povlači u samoću, udaljava se sve više od prijatelja i svijeta koji ga okružuje.

Ušao je u svijet knjiga u koji je sve dublje tonuo. Počeo je da izučava sudbinu Džem-sultana, historijske ličnosti iz 15. vijeka. Tragajući za historijskom građom putovao je u Egipat, na Rodos. Tako je ljubav prema lijepoj Grkinji zamijenio ljubavlju prema historiji, prema Džem-sultanu. Čamila su vlasti shvatile kao kritičara koji, proučavajući sudbinu Džem-sultana, zapravo aludira na savremenu vlast i sultana koji je kao i Bajazit, spriječio svoga brata da dođe na vlast i preuzeo mu prijesto. U tome je Čamilova nevolja i zbog toga je on dospio u Prokletu avliju, ni kriv ni dužan. U Avliji će Čamil naići na fra-Petra, na koga njegova priča djeluje magijski, koja će blokirati njegovo pamćenje.

Priču o Čamilovom životu do dolaska u Prokletu avliju ispričao je fra-Petru Čamilov sugrađanin Haim. Čamil je poticao iz mješovitog braka; otac mu je bio Turčin, a majka Grkinja. Iz mješovitog braka je i Džem, od oca Turčina i majke Srпкиnje. Na dalju sudbinu Čamila je, svakako, uticala i sudbina njegove majke, koja je bila čuvena ljepotica, ali nesrećna, poput ostalih junakinja Andrićevih, fatalnih ljepotica koje arhetipski skončaju tragično.

Čamil je bujne glave, kao i Džem; bio je lijep, poletan, dobar plivač i rvač, govorio je nekoliko stranih jezika. Takav je bio i Karadžoz u svojoj prvoj mladosti. Ali, ubrzo se Čamil počinje izdvajati i predavati se knjizi i nauci. Po Smirni se počinje pričati da su Čamilu knjige udarile u glavu, da on nije dobro, kako vjeruje da je u njemu duh nekog nesrećnog princa, te da je uobrazio da je i sam neki nesuđeni sultan. O tome su govorili i Čamilovi

vršnjaci, među koje on više nije zalazio. Jedan od njih svojom bujnom maštom je smislio da se Čamil nesrećno zaljubio u historiju Džema, kako se nekad zaljubio u mladu Grkinju. Tako je nastala sumnja da je Čamil potajni Džem -sultan.

Glasine o Čamilu su stigle i do izmirskog valije, (i Čamila je neko oklevetao, kao i Jozefa K.) koji nalazi sličnost između Čamilovog slučaja i aktuelnog stanja u državi, na koje su ih opomenuli pismom sa carigradskog vrha.

Valiju je zaprepastio veliki broj knjiga i bilježaka u Čamilovoj kući, pri pretresu. Odlučio je da pošalje Čamila sa svim dokaznim materijalom u Carigrad, da tamo odluče o njegovoj krivici. Sam sebi nije mogao da objasni zašto knjige, naročito strane knjige u ovolikom broju, izazivaju u njemu takvu mržnju i toliki gnev. 2

Valija je predstavnik totalitarnog društva. Iako on ne donosi presudu Čamilu, on ga je poslao na taj put tragedije. On nije krvnik poput Karadžoza, ali je mnogo opasniji i štetniji po ljude kao nevine pojedince. U svojoj

ograničenosti i gluposti, on ne može da razumije Ćamilovu strast za knjigom. U tome vidi veliku opasnost po vlast i državu. Knjiga je za njega nešto nepoznato i opasno. I svojom moći on razvija odbrambeni mehanizam protiv Ćamilovih knjiga. Knjige su za njegov strah povod. On vjeruje u svoju nepogrešivost i pravičnost i zato i šalje Ćamila u Carigrad.

Ne uspijeva ga urazumiti ni učeni kadija, koji je njegova sušta suprotnost. Kadija pokušava da objasni Ćamilovu strast valiji, govoreći da je Ćamil bezopasan, da je svemu kriv njegov neuspjeh u ljubavi, i da ništa nije upereno protiv sultana. Valija se ograđuje svojim nepoznavanjem tog svijeta.

Ja niti čitam knjige, nit' hoću da mislim za drugog (. . .) što da ja strepim zbog njega? U mom vilajetu svak treba da misli šta radi i govori. Ja znam samo jedno: red i zakon (. . .) A čija glava strči iznad toga, srubiću je, carske mi službe, pa da je mog jedinca sina. Ja zanoktice jedne ovde ne trpim, pa ni tu sumnjičavu učenost ovog mladog efendije. 3

Postavlja se pitanje zašto valija mrzi knjige i ljude koji imaju tako mnogo knjiga. Odgovor se može pronaći u činjenici da su knjige oduvijek bile složen svijet od aluzija i asocijacija, od skrivenih istina i podsmjeha, i da je taj svijet dosta nerazuman, zatvoren i dalek. Učiniti svijet knjige dostupnim drugim učenim ljudima, omogućiti mu da se umnožava, znači veliki rizik za vlast. Po valijinoj logici najbolje je sve to utamničiti i spasiti vlast intelektualnih ideja. Valija izrasta u univerzalnog predstavnika svih totalitarnih režima, u svim vremenima i na svim prostorima.

U susretu sa takvim mrziteljem knjige i učenosti u romanu Prokleta avlija stradaće Ćamil-efendija, nezaštićeni i sumnjivi mislilac. Ne zna se kako je završio Ćamil. Zna se samo da je nestao u jednoj noći iz Proklete avlije. Ostaju nam logične pretpostavke da je otjeran u zatočeništvo, možda i zadržan, ili odveden u duševnu bolnicu.

Andrić je majstorskim umjetničkim manirom predstavio položaj intelektualca u totalitarnom, surovom režimu u kome tajanstveno noć guta mislećeg čovjeka, o čijoj sudbini javnost ništa ne zna. Znaju samo vlasti.

Haim će fra-Petru ispričati šta se desilo sa Ćamilom; jer on je sve znao i sve video, čak i ono što mu nije bilo dostupno. Pa tako i Ćamilovo ispitivanje od strane policajaca.

Ćamila ispituju dvojica isljednika za vrijeme noći. Noć je za njih najpodesniji ambijent. Čitava scena grozničavo odiše kafkijanskom atmosferom i najavljuje još jednu nevinu žrtvu koja će arhetipski stradati od zuluma totalitarnog sistema. Svuda je zloslutni mrak.

Isljednici ispituju Ćamila za cilj njegovog obimnog istraživanja života Džem-sultana. Već tu, na samom početku, oni ne uspijevaju da se razumiju. Totalitarna svijest ne može da razumije Ćamilovu strast, u tome vide samo opasnost za državu i njen poredak. Isljednici mu predočavaju da je početak njegovog kraja u ispovjedanju drugima po Smirni. Vrijeme odmiče, Ćamil je slomljen, njegovo dostojanstvo je povrijeđeno, osramoćen je i nesposoban za dokazivanje svoje nevinosti; više ne može da sluša besmislene hipoteze svojih isljednika i on je priznao otvoreno i gordo da je istovjetan sa Džem-sultanom, to jest sa čovjekom koji je, nesrećan kao niko, došao u tjesnac bez izlaza, a koji nije htio, nije mogao da se odrekne sebe, da ne bude ono što je.

- Ja sam to! - rekao je još jednom tihim ali tvrdim glasom kojim se kazuju presudna priznanja i spustio se na stolicu.

Kao što i Džem kaže: Ja sam sultan, ni manje ni više od toga, tako i Ćamil uobražava svoju veličinu u intelektualnom promišljanju sopstvenog položaja, što će ga koštati nevolja u Avliji. Tim svojim posljednjim riječima Ja sam to!, Ćamil se poistovjetio sa Džemovom nesrećom, sa jednom tragičnom egzistencijom, sa čovjekom stradalnikom i patnikom. Poistovjetio se sa čovjekom koji živi u svom svijetu, u svijetu Proklete avlije.

A onda je nastala tuča. I dalje o Ćamilu ništa ne zna ni Haim. Može samo da ponudi dva različita kraja Ćamilove sudbine; ludnica ili neznani grob, grob bez ikakvog obilježja.

Andrić je u svoja književna djela rado unosio mitske predstave. Tako i u Proketoj avliji postoje mitske slike koje prepoznaje naše biće i koje djeluju uznemirujuće na našu psihu. Mit nam pokazuje da je svijet nastao kao posljedica haotičnih potresa. Ti potresi su rezultirali nastankom svijeta i čovjeka. Nevolje čovjekove još od praiskona traju bez izgleda da će nestati. Tokom vremena mit se snažno urezao u čovjekovu psihu, po raznim vjerovanjima značajno određujući čovjekovu sudbinu. Ponekad će mit poprimati samo simbolično značenje.

Andrić će 1961. godine, prilikom primanja Nobelove nagrade za književnost govoriti o priči i pričanju, prvenstveno misleći na narodna predanja, priče i legende. U toj priči, koja traje koliko traju i narodi, prisutna je cijela ljudska historija; u njoj su sve nesreće naroda, patnje, boli, ali i radosti i srećni periodi. Ivo Andrić je vjerovao u tu priču, u narodna predanja i legende, sa čijih izvora je i ubirao mitsko i ugrađivao ga u svoje djelo.

Ivo Andrić uvijek vidi pojedinačno podređeno opštem. Svijet ne posjeduje ograničen broj kombinacija, zato se i javljaju u različitim vremenskim epohama isti obrasci ponašanja. Dešava se da ljudi različitih vremena žive isti život, poput Džema i Ćamila; da posjeduju istu životnu tragiku. Zato se i javljaju u različitim vremenima braća-

neprijatelji od Kaina i Avelja (Kabilja i Habilja) do Bajazita i Džema, i javljaće se i u potonjim vremenima na različitim geografskim prostorima.

Kod Andrića je vrijeme vječno, to je jedno vrijeme koje je univerzalno. U stvari, vremena ni nema, vječno je trajanje. Postoji samo trajanje, a životi i ljudi sa svojim sudbinama se ponavljaju, po nekoj čudnoj logici. U sadašnjosti je prošlost, jer se ona nikada ni ne završava, ona će biti i u budućnosti. Sve je samo jedan beskrajni pokret života.

Ti ustaljeni obrasci ponašanja ili arhetipovi, kako ih Jung naziva, prisutni su u svim dijelovima svijeta kod svih ljudi. Njih nije potrebno prenositi, oni postoje u ljudima, u njihovoj psihi, oni su stariji od ljudi. Svaki čovjek pojedinac nosi ih u sebi kao deo kolektivnog nesvjesnog, kako to inače Jung objašnjava. Ti arhetipovi se javljaju i kroz snove. Veoma su slični motivima iz bajki, predanja, legendi i mitova. To su, svakako, i arhetip o braći- neprijateljima, arhetip o žrtvenom jarcu, o mitskom pripovedaču i mnogi drugi.

Ne možemo, ipak, reći da su arhetipovi krivi zbog naših nesreća, zbog naših slutnji, jer mi smo ljudi i, iako smo sićušni, mi imamo prava na izbor, prava na odluke. Moramo porasti ili se izdignuti da bi vidjeli određeni arhetip, ili da bi određeni arhetip zaobišli svojim pogledom, cijelim svojim bićem. Ipak, naša bića sadrže i onaj svjesni dio, pored onog kolektivnog nesvjesnog.

Arhetip je nestalan, on se pomjera, čovjek ne može da ga uhvati, hvata samo jedan njegov dio. A može čovjek i cijeli arhetip pustiti da živi u njemu, da ga učini svojim svoga bića. Vodi se stalna borba - da li smo dorasli arhetipu, da li je on veći ili manji od čovjeka? Sve zavisi od pojedinca, kako će se izboriti i da li će se izboriti.

Ćamil je dopustio arhetipu da ga proguta, on mu se predao, za razliku od Karađoza, pa je tako i izgubio sebe i svoj život; on živi Džemov život.

U Prokletoj avliji svi su oni vodili na različit način borbu sa arhetipom. Ćamil nije bio toliko ni pretijesan, ni toliko nedorastao, već prosto nejak i bez želje da se odupre, bez smisla, bez ljubavi prema samom sebi. Iz tog odnosa prema samome sebi, kod Ćamila se javlja ljubav prema ostalima, neka nevina, dječja nježnost i dobrotu. Kod Karađoza je sve to drugačije. On nije dorastao arhetipu. Samo ga je sabio i ta tjeskoba je iskrivila njegovu psihu; otišao je sasvim krivo, ka tiraninu, ka diktatoru. I Karađoz i Ćamil su voljeli da naprave neku vrstu reda. Ćamil je to mogao da uradi samo u tuđem liku, u liku Džema. Karađoz je svjestan svoje moći, on je u poziciji da zavodi red i da nereduje. Karađoz zaviruje svuda, baš kao i Haim. Razlika je u tome kako ko i kuda zaviruje.

Kroz ovu priču o arhetipu, kao o dijelu samih svojih bića, mi upoznajemo sebe, svoje misli, želje, težnje, bliži smo potrazi za istinom, za smislom i sudbinom

ZAKLJUČAK

Andrićev tip intelektualca u romanu Prokleta avlija Ćamil efendija, čovjek od knjige i mašte, je osoben u južnoslavenskoj prozi XX stoljeća. Pisac ga predstavio kao autentičnog mislećeg čovjeka stradalnika čiji tragizam proističe iz njegove učenosti, strasti za knjigom i interesovanjem za povijest nesretnog nesuđenog sultana Džema, koji gubi bitku za prijesto, sa kojim se mladić poistovjetio. Andrić kroz Ćamilovu priču razvija mit o arhetipu braće-neprijatelja.

Ćamil je uronio u svijet knjiga upustivši se u izučavanje života ličnosti o kojoj se nije smjelo interesirati u totalitarno uređenom otomanskom društvu. On je fantastičan, sanjar i melanholik, nesproman da živi relnim životom, povlači se i zatvara u svijet iluzija i samoće poslije traume uzrokovane zabranom roditelja jedne Grkinje da se uda za njega.

Samoća ga odvodi u iluziju, a iluzija u zatvor, gdje upoznaje fra-Petra, kome će se povjeriti i ispričati svoju opsesiju identifikacije sa Džemom. Andrić je majstorskim umjetničkim manirom predstavio položaj intelektualca u totalitarnom surovom režimu gdje javnost ne zna ništa o njegovom stradanju, jer se tortura i progon događaju tajno noću.

Ivo Andrić uvijek vidi pojedinačno podređeno opštem. Svijet ne posjeduje ograničen broj kombinacija, zato se i javljaju u različitim vremenskim epohama isti obrasci ponašanja. Dešava se da ljudi različitih vremena žive isti život, poput Džema i Ćamila; da posjeduju istu životnu tragiku. Zato se i javljaju u različitim vremenima braća-neprijatelji od Kaina i Avelja (Kabilja i Habilja) do Bajazita i Džema, i javljaće se i u potonjim vremenima na različitim geografskim prostorima.

LITERATURA

1. Andrić, Ivo: Pisac govori svojim delom, BIGZ, SKZ, Beograd, 1994.
2. Andrić, Ivo: Priče o mitovima, (priredio i predgovor napisao Petar Džadžić), Knjiga- komerc, Beograd, 1996.

3. Andrić, Ivo: Sabrane pripovetke, Razgovor sa Gojom, Zavod za udžbenike, Beograd, 2008.
4. Bahtin, Mihail: Autor i junak u estetskoj aktivnosti, Bratstvo-- jedinstvo, Novi Sad, 1991.
5. Bahtin, Mihail: O romanu, Nolit, Beograd, 1985.
6. Cvijić, Jovan: Naučne sinteze, Imperija knjiga, Kragujevac, 2010.
7. Daničić, Đura: prevod Biblije, Biblijsko društvo, Beograd,
8. Deretić, Jovan: Istorija srpske književnosti, Prosveta, Beograd, 2006.
9. Šutić, Miloslav: Književne teorije XX veka, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 2004.
10. Tartalja, Ivo: Teorija književnosti, Zavog za udžbenike, Beograd, 1997.
11. Velek , Rene: Kritički pojmovi, Vuk Karadžić, Beograd, 1966.
12. Vigotski, Lav: Psihologija umetnosti, Prosveta, Beograd, 1975.
13. Džadžić, Petar: Hrastova greda u kamenoj kapiji; mitsko u Andrićevom delu, Narodna knjiga, Beograd, 1983.
14. Džadžić, Petar: Ivo Andrić: Čovek, delo, Prosveta, Niš, 1993.
15. Džadžić, Petar: O "Proklesoj avliji", Prosveta, Beograd, 1996.